

BIBLIJSKI KONGRES U ANGERSU 1977.

DR. JERKO FUČAK

Od 5. do 9. rujna 1977. održao se u Angersu u zapadnoj Francuskoj kongres Francuskog katoličkog udruženja za studij Biblije (A.C.F.E.B.) (o sličnim kongresima usp. BS 43/1973, 509). Posebnost ovoga kongresa u odnosu na dosadašnje (ovo je već sedmi kongres toga udruženja, održava se uglavnom svake druge godine) jest u tome što je to bio kongres bibličara i moralista zajedno. Na njemu se okupilo oko 230 bibličara, bibličarki i moralista iz francuskoga jezičnoga područja. Bilo je i nekoliko sudionika iz drugih područja. Naslovna je tema kongresa bila LA RÉFÉRENCE À L'ÉCRITURE EN VUE DE L'AGIR DES CROYANTS. Glavni organizator kongresa, bibličar na teološkom fakultetu Katoličkog sveučilišta u Angersu (u čijim se prostorijama održavao kongres) protumačio je u uvodnom predavanju povijest pripreme kongresa i samu temu. Riječ *la référence* želi potaći da se istraži kako funkcionira odnos ljudi i Pisma, koliko vjernici u Pismu zaista traže smjerokaz za život. *L'Écriture* jest jedan termin referencije — njime se poglavito bave bibličari — a *en vue de l'agir* jest drugi termin, polje rada moralista. Tim je opisnim načinom izbjegnuto izričaj »moralno djelovanje« koji ponegdje može imati donekle neprijatan prizvuk. Riječ *croyants* izabrana je jer je šira od pojma »kršćani« i pogotovo od pojma »katolici«. Organizator je napose naglasio da kongres ne kani donositi zaključke, nego utvrđivati činjenice i tražiti putove. A važno je nadalje da se bibličari i moralisti susretnu i da uzajamno uoče s kojim se problemima i poteškoćama susreću u tom traženju.

Prvo su predavanje održali bibličar i moralist zajedno. Jedan i drugi odgovarali su na pitanje: »Zašto se i kako bibličar i moralist pozivaju na Pismo u svom razmišljanju o vjerničkom djelovanju? Koja pitanja postavljaju u tom pogledu?«. Bibličar, dekan Katoličkog teološkog fakulteta Sveučilišta u Strasbourgu, Bernard RENAUD, upozorio je na bibličarovu odgovornost da Riječ Božju prenese i protumači kao »živu i životvornu« i na poteškoću da je stavi u kategorije moralnih načela koja su plod i izričaj mentaliteta često daleka od biblijskoga. Odatle potreba uske suradnje. Moralist, profesor iz Rennesa, Pierre ARRIBARD, rekao je da je pozivanje na Pismo samo jedan aspekt pitanja odnosa između ljudskoga djelovanja, Riječi Božje i vjere te da se to pozivanje ne sastoji u izravnom prijelazu od moralnog djelovanja k Pismu ili obratno. Trebalo bi nekako

cjelovit put moralne teologije staviti u odnos sa *cjelovitim* biblijskim putem: razlučiti i uzeti cjelovite poglede. Pri tom valja paziti da se Biblija uzme sa svim svojim aspektima i naglascima, da se ništa ne izostavi, sve ako od prve i ne znamo kamo bismo i što bismo s nekim biblijskim zasadama i naglascima danas. Tu su potrebne neke, rekao je, »intuicije«, te se od kongresa očekuje da donese po koji elemenat kojim će se moći verificirati ispravnost tih intuicija i kojim će se one moći precizirati i uskladiti.

Poznati bibličar, profesor Teološkog fakulteta u Parizu, Charles PERROT, održao je predavanje *La Halakha juive et Halakha chrétienne: fonctionnement et référence*. Analizirajući različite struje u židovstvu, a tako i u prvobitnom kršćanstvu, predavač postavlja pitanje da li se židovski i kršćanski specijalisti za halaku, za autentificiranje vjerničkoga ponašanja, jednako pozivaju na Pismo. Na pitanje odgovara negativno, pokazujući kako se židovski učitelji pozivaju isključivo na Zakon, pisano ili usmenu Toru, dok Pavao ističe Duha u kojem kršćani sami mogu suditi o svojem ponašanju. On se, osim na Pismo, poziva i na *zapovijed Gospodnju*. To je radikalna promjena: Pavao ne govori u ime Zakona, nego, proročki, u ime Gospodnje. U prvom je planu poosobljenje, egzemplarnost, nasljedovanje.

Spisateljica više biblijskih stručnih djela (prošle joj je godine izašla knjiga *Approches de l'Évangile de Jean*), profesorica na pariškom sveučilištu, gđica Annie JAUBERT, govorila je o temi *Le rôle des femmes dans le peuple de Dieu. Recherche de critères en référence à l'Écriture*. Upozorila je na aktualnost, ali i kompleksnost toga pitanja te na činjenicu da Pismo ne daje gotovih »modela«, nego u njemu valja tražiti »velike osovine«, smjerokaze za rješenja. Biblija daje šarenu sliku poimanja žene: s jedne strane ona je spasiteljica (Mirjam, Debora, Ruta, Estera, Judita . . .), savršena družica, slika partnera u Savezu s Bogom, a s druge je strane u životu i praksi židovstva podređena, niža, isključena iz kulta, ne može čitati Toru, u sinagogi je odvojena od muškarca. Njezina podređenost dolazi do izražaja čak u molitvi: »Hvala ti, Jahve, što nisam poganin, žena ni rob«. Ipak, u Pismu joj se nigdje ne predbacuje prvi grijeh; to će istaći kasnije židovstvo. Dinamikom Kristove poruke i evanđelja nestaje odnosa podređenosti (»nema više muško — žensko«, Gal 3,28). U Isusovu ponašanju nalazimo kriterij za razumijevanje ovog problema samo ako otkrijemo duboke razloge toga ponašanja. U pogledu žene značajno je njegovo vraćanje ni početke (»U početku nije bilo tako« Mt 19,8), njegov odnos prema grešnicama; značajno je da su žene prve vjesnice uskrsnuća, značajna je i uloga Marije, Elizabete, drugih žena . . . Ipak, Isus nije uzeo ženu među Dvanaesticu: u židovstvu žene nisu mogle propovijedati u sinagogama niti svjedočiti na sudu; u 1 Kor 15 nema ih među svjedocima uskrsnuća Isusova. Uloga se žene u Evanđelju može ispravno procijeniti samo u židovskom socio-kulturnom kontekstu onoga vremena. Pavao se uklapa u evanđeosku dinamiku: ističe eksplozivnu novost kršćanske ženidbe protiv muškoga egoizma (Ef 5,21—33), prislan je i srdačan sa ženama (Rim 16), obzirljiv i pun poštovanja prema njima (1 Tim 5,2). Ipak, optužen je s mizoginizma zbog pitanja prijevjesa (1 Kor 11) i govora žene u zajednici (1 Kor 14, 34—36; 1 Tim 2, 12—15). S obzirom na 1 Kor 11 predavačica upozorava na — i najnovije — krive prijevode ključnih riječi (*exusia*,

dóka, kefalé), s obzirom na 1 Kor 14 i 1 Tim 2 odbacuje teoriju interpolacije, a s obzirom na sva tri ističe kako su uvjetovani židovskim mentalitetom, prema kojemu je Pavao morao imati obzira, te rimskim uzdizanjem (i svetom prostitucijom) žene, koje je urodilo još krućim stavovima Židova prema ženi. Osobito je delikatno pitanje službe žena u NZ. One se nalaze među Pavlovim suradnicima (Rim 16), posrednicama i poslužiteljicama; u njihovim se kućama održavaju sastanci (Lidija, prva misija u Europi), suputnice su na misionarskim putovanjima (1 Kor 9,5), imaju odgovornosti i karizme (1 Kor 11,5—16; Dj 21,9). Kršćansko poslanje i evangelizacija zajednički su muškarcima i ženama — u uzajamnom poštovanju i suradničkom duhu. Sve bi te kriterije trebalo danas odjelotvoriti u novim socio-kulturnim okolnostima. Zato je pak potrebno — ali ne baš lako — odgovoriti na pitanje što je stalno i nepromjenljivo, a što plod socio-kulturnih prilika. Trebalo bi osloboditi se fiksnosti slova i dati se ponijeti Duhom i dinamikom Evanđelja te pokušati uspostavljati jedinstvo i ravnotežu kakva je bila »u početku« te nadvladati napast vladanja nad drugima. I danas, s druge strane, ostaju važna načela o prikladnosti, oportunisti i sablazni. Važni su i ekumenski razlozi. A i psihološki bi možda bilo vrijedno materinstvo Crkve reflektirati u službama žena. Nadasve pak treba imati na pameti pastoralne potrebe, npr. u radu s bolesnicima.

Temu *La référence à l'Écriture dans la réflexion sur la sexualité et la famille* obradio je s protestantske strane André DUMAS, profesor na Protestantskom teološkom fakultetu u Parizu, a s katoličke strane René SIMON, profesor na Katoličkom teološkom fakultetu u Parizu. Dumas je problemu prišao s povijesno-biblijske strane. Kršćanstvo je povijesna religija, temeljena na svjedočanstvu koje se ostvaruje u određenim povijesnim okolnostima. Sve su Pavlove poslanice npr. cirkumstancijalne, uvjetovane povijesnim okolnostima odnosnih zajednica. Okolnosti su naših zajednica drukčije. Zbog toga treba primijeniti prikladnu analogiju (analogie pertinente), koja, uz priznate hermeneutske i teološke metode, može pomoći da se stvore stavovi koji će biti u skladu s današnjim zahtjevima antropoloških znanosti u pogledu poštovanja osobe, odgoja, prokreacije, usklađenja generacija. Različite i različito primjenjivane metode dovele su i do razlika koje, pozivom na isto Pismo, postoje između protestanata i katolika s obzirom na svrhu ženidbe i na njezinu sakramentalnost i njezin eshatološki značaj. Te razlike »postavljaju ozbiljno ekumensko pitanje, ako je ekumenizam u zajedničkom suočenju naših nastojanja«. Katolički teolog, psihoanalitičar, prišao je istom pitanju psihoanalitički i pokazao kako psihologija i psihoanaliza otvara nove mogućnosti dubljeg razumijevanja Pisma osobito na području seksualnosti i obiteljskih odnosa. Upozorio je napose kako se Pismo ne smije manipulirati za opravdavanje unaprijed zauzetih stavova ili za opravdavanje bilo čijeg prava da o tim pitanjima nekompetentno govori, nego se iz Pisma očituje Krist kao zakon života.

Francis DUMORTIER, bibličar iz Centra svećeničke formacije u Lillu, čovjek obilnoga iskustva s radom među radnicima, držao je predavanje *Structuration des rapports sociaux dans la société du 1° siècle et conception des rapports hiérarchiques en I Cor 3—4*. Korinćani se hvastaju da pripadaju ovom ili onom duhovnom učitelju, tj. da su prema njima u

nekom odnosu ovisnosti. Kako je to moguće u kršćanstvu koje je ukinulo sve podređenosti. To je s jedne strane plod pučke helenističke religioznosti, a s druge strane kopiranje odnosa koji su vladali u rimskom imperiju 1. stoljeća: sustav sveopće ovisnosti, odnos gospodar — rob. Korinćani su hijerarhijske odnose shvatili na način odnosa u društvu. Pavao odgovara da je to poimanje nespojivo s kršćanskom vjerom i životom (1 Kor 3,21—23) i upozorava da hijerarhijski odnosi moraju biti upravo obratni (obraća njihovu parolu!): glavari su pozvani služiti i biti posljednji. Naziva ih imenima — *diákonos*, *oikonómos*, *hyperétes*, *synérgos* — koja označuju ovisnost o nekom gospodaru (poslušati, biti vjeran) i opisuje ih slikama i okolnostima koje označuju tu ovisnost (1 Kor 3,5—15; 1 Kor 4,6—13). Razlog toj radikalnoj promjeni jest: jedini je temelj Isus Krist i apostoli moraju živjeti agoniju svoga Gospodina i ostvarivati njegovo vazmeno otajstvo. To su dva kriterija koja se provlače cijelim NZ i smještaju Pavla u tu tradiciju: Pavao ih nije stvorio nego ih je primio. Takvo je čitanje Pisma, rekao je predavač u zaključku, inspirirano radničkim pokretom, ukorijenjeno je u svijetu i povijesti. Ono pokazuje kako je nemoguće jednostavno kopirati Pavlove imperitive i savjete ili izvući iz teksta opće ideje. Pavlove riječi treba prenijeti u sasvim drugi socio-kulturni kontekst. Aktualizacija vjere u Isusa Krista vezana je uvijek uz konkretno stanje razvoja socijalnoga života i pozivanje se na Krista može ostvariti samo u sklopu socio-kulturne sredine.

Osobito zapaženo predavanje bilo je *La référence à l'Écriture en morale politique*. Održao ga je mladi sociolog, isusovac Paul VALADIER, profesor na isusovačkom Centre de Sèvres i na Teološkom fakultetu u Parizu. Pokušao je odgovoriti na pitanje da li kršćanin može i mora u Pismu nalaziti načela za moralno političko djelovanje. Najprije je upozorio na krivu uporabu Pisma u tom pogledu. Sa strane politike postavlja se ozbiljno pitanje: »Zašto je potrebno Pismo?« Jer treba voditi računa o specifičnosti moderne politike, o poimanjima, praksama, institucijama koje su danas drukčije nego što su bile one koje se odrazuju u Pismu. Ne denaturalizira li se onda današnja politika ako se procjenjuje iz vidika koji nisu njezini niti njoj slični? K tome, tražiti politički moral u Bibliji, ne znači li to priznati da politika nema morala u sebi samoj, tj. odobriti politički amoralizam i cinizam? U takvu se stavu krije i opasnost ekstrinsecizma: da se u ime nekih viših načela prebrzo prijeđe na akciju ne uzevši ozbiljno ljudske komponente svijeta. Sa strane pak Pisma postavlja se ozbiljno pitanje ima li u njoj tekstova na kojima se zaista može utemeljiti politički moral. Tu postoji velika opasnost manipulacije: da se Pismo uzme kao pokriće ili alibi za stavove već unaprijed stvorene i ne podvrgnute ozbiljnoj kritici. Falsifikati smisla uvijek su — svjesno ili nesvjesno — mogući i bilo ih je dosta kroz povijest (zanimljivo je npr. da Machiavelli nije nikad citirao Bibliju, dok je Savonarola u istoj materiji neprestano citira). Na Bibliji je moguće utemeljiti — i to u povijesti nije ostala samo mogućnost — i anarhizam i ropsku podložnost autoritetu i autoritarizam i subverzivnost i dominaciju ideologije. Osobita je opasnost da Biblija postane sredstvom moći i politike te se tako pomoću Pisma apsolutizira ono što je relativno pa da snaga slobode postane snagom zarobljavanja. Ipak, neophodno je potreban odnos politike i Pisma. Dakako, u uzajamnom poštovanju i strpljivu traženju granica obiju zbiljnosti. Treba nadasve imati

na pameti: kršćanska se vjera ne temelji na knjizi, nego na živoj, čitanoj i življenoj Riječi, na Uskrslome, na njegovu Duhu. Pismo treba čitati kao ono što ono jest i želi biti: izričaj Duha. Učinci takva čitanja jesu: oslobođenje, proširenje vidika, otvorenost sve čuti, vidjeti, uvažiti i povezivati tako politiku s drugim aspektima života. Pismo pomaže tako stvarati novi pogled na svijet: svijet je onda pozornica Saveza Boga s ljudima. To oslobađa, obraća, stvara osjetljivost. Ono, osim toga, upućuje kako je Bog Svjetlo, Istina, Gospodar povijesti. U tom ozračju stvaraju se uvjeti za slobodu koja djeluje u povijesti. Jer, sloboda ne djeluje mehanički. Nema uvijek jednakih i gotovih recepata za nju. Recepti su zapravo napast uniformnosti koja ne poštuje ljudskih različitosti i mogućnosti. Potrebna je obraćena, informirana sloboda, ne inat. I ne evanđelje u službi politike, nego evanđelje kao prostor slobodnog opredjeljenja.

Teološki savjetnik izdavačke kuće Cerf, dominikanac François RE-FOULÉ, održao je predavanje *Jésus comme référence de l'agir des chrétiens*. Pošao je od današnje krize: Sve ima manje pozivanja na Isusa Krista, sve manje odraza Isusa u konkretnom životu. Ispitao je zatim i kritici podvrgao tradicionalno poimanje nasljedovanja Isusa. Već je Luther ideju nasljedovanja podvrgao ideji opravdanja po načelu »sola gratia«. Upozorio je da sinovstvo stvara nasljedovatelje. Suvremeni pak teolozi razlikuju »nachahmen« i »nachfolgen«, odn. »imiter« i »suivre«, »ugledati se« i »nasljedovati«, tj. Krista kao uzor s kojim se živi u zajedništvu i Krista materijalistički legalistički uzeta tako da postaje gotovo idol za nasljedovatelja, njegove interese i želje. Noviji nazivi za Isusa — revolucionar, osloboditelj, terapeut i sl. — znaci su novih potreba i svjedočanstvo da je Isus trajno živ. Pravo prenošenje nije nikad puko ponavljanje. To je reinterpretacija Krista u novim okolnostima, znak da Krist nije konfiniran u nebo. Ali je važno pitanje: nije li to možda samo projekcija iskustva onih koji Krista tako nazivaju; potvrda njihovih želja, odluka i sl. (»Reci mi svoju sliku Krista pa ću ti reći tko si!«). Zbog toga se danas govori o »oslobađanju Krista«, tj. o potrebi da se prihvati činjenica da je on drukčiji od svega onoga kako ga i kakvim ga mi možemo zamisliti i prikazivati. Ali gdje naći tako »oslobođena« Isusa? Traganje za Isusom povijesti doživjelo je neuspjeh: poznamo samo Isusa po Mk, Mt, Lk, Iv, i ne možemo ga odvojiti od njihova iskustva. Novija kritika povijesne metode još je radikalnija: ona upozorava da je povijest smrtonosna, prošlost mrtva i da je život u gibanju. Povijest zakapa Isusa u prošlost, udaljuje ga od nas, a nas od naših odgovornosti u sadašnjosti. Nasuprot tome predača ispituje osnovne teme Pavlove etike: ljubav, nasljedovanje i vjeru. Ljubav je jedini zakon za kršćane. Originalnost toga »zakona« jest u tome što on ne izriče neki sadržaj (čin), nije etičko načelo, nego način bivanja s drugima. Nasljedovanje je samo sredstvo, mogućnost provjeravanja prave ljubavi, služenja bližnjemu. Vjera pak jest dispozicija koja omogućuje ljubavi da djeluje. Tako Pavao pomaže riješiti i raspršiti mnoge poteškoće današnje kritike pojma nasljedovanja. Nasljedovanje Isusa za kršćanina jest samo »neizravno«, ne dakle u vanjskim postupcima nego u odjelotvorenju ljubavi. Specifičnost kršćaninova ponašanja po Pavlu nije u nekim moralnim sadržajima nego u načelu toga djelovanja: Duhu. Specifičnost kršćanskoga poziva jest u izboru, ograničenju sredstava kojima će se postići ljudski odnosi, vrednota zajednička svim ljudima. Kršćani su

— u Duhu — bitno prosuditelji pravih sredstava na putu do tog cilja. Vjera ima apsolutni prioritet pred etikom.

Posljednje predavanje održao je mladi suradnik lyonskoga *Centre pour l'analyse du discours religieux*, Louis PANIER pod naslovom *Citation et usage de l'Écriture: approche sémiotique de quelques textes sur le mariage et la famille*. Strukturalistička analiza tekstova već je postala sastavni dio ovih kongresa, i u Francuskoj je veoma proširena ta nova egzegetska metoda. Predavač je najprije kratko protumačio pretpostavke strukturalističke analize. Ona polazi od nutarnjeg stanja teksta i na temelju njega konstruira model pomoću kojega želi protumačiti kako nastaje smisao, a ne traži koji je smisao. Dosad se takva analiza prakticirala samo na pripovjedačkim, izvještajnim tekstovima (folklorima i biblijskima). Predavač pak pokušava analizirati teološki, didaktički tekst. Ustanovljuje da u njemu prevladava elemenat znanja i persuzivnosti što je važno za vjerničko djelovanje. Posebnu je pozornost obratio na biblijske citate u tekstovima. Oni su kao neko podvostručenje subjekta i čine tekst »polifoničnim«; oni su strano tijelo u tekstu i čine tekst »intertekstualnim«; unose neke posebne spoznaje (*savoir*), koje postavljaju semantički problem interpretacije.

Vrijedno je spomenuti i metodu diskusije nakon predavanjâ. Najprije su se skupila sva pitanja, postavljena u grupama i pojedinačno, a onda je predavač ili više njih odgovarao redom koji je sam smatrao prikladnim da se što organičnije odgovori na pitanja i da se bolje iskoristi vrijeme. Evo samo nekih zanimljivih pitanja iz diskusije: Kakvu vrijednost ima pozivati se na Pismo danas, kad ima toliko problema kojih Pismo ne pozna i ne može poznavati i kad ima novih spoznaja koje pomažu rješavati probleme na novi način (Biblija npr. ne govori nikad o državnom pravu)? Što je bitno a što cirkumstancijalno? I ako dokinemo sve cirkumstancijalno, dokinuli smo povijest i sveli je na čisti simbolizam ili mitologiju? U onome što je cirkumstancijalno ima uvijek nešto važno, a to je opet različito za različite ljude i sredine. Ono, osim toga, i navjestitelja i slušatelja izaziva na razmišljanje i traženje (npr. »mrziti« u Evanđelju). Kako dolazi do toga da se zaborave neke biblijske zasade, kao da više ne vrijede (npr. poimanje kamata u Bibliji i danas)? Čini se da je u psihi čovjeka birati nekako ono što mu odgovara. Postavljeno je i pitanje nepedagogičnosti teoloških visokih škola i fakulteta: mnogo sektora koji se nigdje ne spajaju i ne usklađuju. U vezi s novijim znanostima ustanovljeno je da se nakon Freudovih studija npr. Biblija više ne može čitati kao prije njega. Osim svega, on je Židov, a k tome živio je u katoličkoj sredini (Austrija). I što je onda specifično kršćansko u Bibliji? Što je »nezainteresirano« čitanje Pisma? Pismo do nas dolazi uvijek kroz neko konkretno društvo, pa treba i njega »osloboditi«.

Velik dio vremena na kongresu bio je posvećen radu u grupama (*ateliers*). Taj se rad odvijao oko sedam različitih tema (na nekima je radilo više grupa): 1. *Ekonomsko-socio-politički čimbenik*: njegova važnost u nastanku i u čitanju tekstova. 2. *Pozivanje na Pismo u pastoralnom i apostolskom djelovanju*: u »reviziji života« (*révision de vie*); u katehezi; uvjeti autentičnoga primjenjivanja Pisma u razmišljanju o aktualnim problemima u vezi s vjerničkim djelovanjem. 3. *Suvremene lingvističke prouke primijenjene na tekst Biblije*: razmišljanje i rasprava o metodama

i ulogama novog načina čitanja tekstova; njihov odnos prema »teološkom pothvatu«. 4. *Odnos prema crkvenoj zajednici u pozivanju na Pismo gledom na vjerničko ponašanje* (SZ i NZ — prvobitna Crkva i Crkva tijekom vjekova — pitanje Kanona). 5. *Pozivanje na Isusa kao inspiratora vjerničkoga djelovanja*: Kako su se i u kojoj mjeri prvi kršćani u svom djelovanju pozivali na Isusa? Kako se današnji kršćanin može na nj pozivati? U kojem je odnosu pozivanje na Isusa i pozivanje na Pismo? 6. *Jezik staroga Istoka i jezik Pisma* (SZ i NZ) o seksualnosti, položaju žene, ženidbi, obitelji... Vlastitost i izvornost Biblije. Profil mogućega pozivanja na Bibliju u tim pitanjima. 7. *Pozivanje na Pismo u tekstovima Magisterija o kršćanskom djelovanju*: ispitivanje kako to pozivanje funkcionira u nekim izabranim tekstovima: 1) *Gaudium et spes* 23—29; 2) *Evangelii nuntiandi*.

U okviru kongresa bile su (službeno) i dvije koncelebracije (jednu je predvodio Msgr Francis BARBU, biskup Quimper, koga je Biskupska konferencija Francuske izabrala da bude stalna veza između nje i Udruženja bibličara) i jedno ekumensko bogoslužje, koje su zajedno vodili mjesni biskup, Msgr Jean ORCHAMPT, i mjesni pastor Jean-Luc SOUILLOL.

Na kraju su jedan moralist (P. Remy) i jedan bibličar (J. Brière) dali svoj osvrt na tijek i rad kongresa. Istakli su pozitivnost da su bibličari i moralisti radili zajedno, sve ako je i bilo veoma kratko vrijeme za dinamiku druženja. U zajedničkom radu došlo se do upoznavanja ljudi i problema u traženju s obje strane a tako i do vrijednih spoznaja s obzirom na temu kojom se kongres bavio. Ostaje i mnogo otvorenih pitanja, osobito na relaciji Pismo—Magisterij—Predaja i na relaciji Pismo—vjera—etika, pa tako i potreba vječnog preispitivanja Pisma po Crkvi i Crkve po Pismu, sve u uvijek novim situacijama.